

ГОЛОВАЧ

Володимир Володимирович

УДК 657.6

ГОЛОВАЧ

Тетяна Анатоліївна

ПРАВОВА ОЦІНКА ШАХРАЙСТВА
АУДИТОРОМLEGAL ASSESSMENT OF FRAUD BY
AUDITORк.ю.н., заслужений юрист
України, сертифікований
аудиторDOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2021.2.5>д.е.н., професор, аудитор,
заступник директора з наукової
роботи Інституту аудиту**HOLOVACH Volodymyr Volodymyrovych** – PhD in Law, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor**HOLOVACH Tetiana Anatoliivna** – Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit

У статті розглянуто напрями використання аудитором правової характеристики шахрайства у проведенні перевірки фінансової звітності. Визначено особливості застосування професійного скептицизму і професійного судження стосовно ідентифікації та оцінки викривлень фінансової звітності на підставі їх юридичного змісту у законодавстві. Обґрунтовано необхідність підвищення рівня компетентності аудиторів стосовно запровадження комплексного економіко-правового аналізу ризиків шахрайства.

* * *

The paper analyzes the International Standards on Auditing requirements for the the auditor to identify and assess the financial reporting distortions due to fraud. It is established that the practical application of the principle of professional skepticism requires a thorough and comprehensive Inspections of auditor with the use of variety of knowledge to identify possible offenses. The study shows that appropriate knowledge of the legal aspects of fraud is important in this regard. It is with their help in considering of the purely economic and financial content of distortions in financial statements, the auditor has the opportunity to determine to what extent they contradict applicable law. As practice shows, without the use of such knowledge the auditor's professional judgment is not properly substantiated. In these circumstances the auditor's professional training should include the necessary knowledge and some experience of legal assessment of fraud at the appropriate competent level in order to obtain sound judgments regarding the detection of misstatements in the financial statements.

Ключові слова: аудит, шахрайство, правова оцінка, викривлення фінансової звітності**Keywords:** audit, fraud, legal assessment, distortion of financial statements

ВСТУП

Останнім часом проблема шахрайства досить активно вивчається юристами, аудитором та іншими фахівцями. З цих питань навіть проводять соціологічні дослідження провідні аудиторські фірми на предмет поширення шахрайства у конкретних галузях економіки. Натомість ефективність правоохоронних і контролюючих органів стосовно виявлення і притягнення до відповідальності винних осіб за правопорушення, пов'язані з фальсифікацією фінансової звітності, залишається на низькому рівні. Не спостерігається значних досягнень у цьому напрямі і з боку аудиторів. Потребує відповідного вдосконалення як вітчизняна аудиторська практика, так і наукові дослідження. Під час розгляду проблем шахрайства вчені та практики, як правило, намагаються обґрунтувати свої висновки посиланнями на міжнародні стандарти аудиту без з'ясування якою мірою ті чи інші положення відповідають сучасним реаліям економічного розвитку нашої держави.

Само собою такий підхід не викликає заперечень. Водночас належить враховувати, що міжнародні стандарти аудиту використовують правову характеристику шахрайства, яка поширена в США, Великобританії, країнах Західної Європи й має суттєві відмінності від законодавства України.

Той факт, що шахрайство є суто юридичним поняттям, не означає, що воно не має безпосереднього відношення до ідентифікації та оцінки викривлень фінан-

сової звітності аудитором. У самих МСА використовуються відповідні правові характеристики шахрайства. У вигляді його суттєвих ознак виділяють навмисні, незаконні дії, що ставлять за мету неправомірне збагачення.

Як свідчить практика, професійне судження аудитора стосовно використання фінансової звітності буде компетентним тільки за наявності обґрунтованого знання, що вони містять у собі ознаки неправомірних дій, які передбачені у кримінальному чи адміністративних кодексах як незаконні.

Водночас аудитор не має повноважень правоохоронного органу або суду, щоби надавати офіційний висновок стосовно правової кваліфікації виявлених викривлень фінансової звітності. У зв'язку з цим, виникає питання, як йому належить використовувати правові оцінки шахрайства у процесі формування та висловлення свого професійного судження.

Тому у статті проведено аналіз вимог МСА до ідентифікації та оцінки аудитором викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Встановлено, що практичне використання принципу професійного скептицизму вимагає ґрунтовного і всебічного проведення аудитором перевірок із використанням різноманітних знань для виявлення можливих правопорушень.

Важливе значення у цьому відношенні мають відповідні знання юридичних аспектів шахрайства. Саме за їх допомогою у розгляді суто економічного та фінансового змісту викривлень фінансової звітності ауди-

тор має можливість визначити якою мірою вони суперечать чинному законодавству і підпадають під ознаки неправомірного діяння.

Як свідчить практика, без використання таких знань професійне судження аудитора не отримує належного обґрунтування. У зв'язку з наведеними обставинами, професійна підготовка аудитора повинна включати необхідні знання й певний досвід правової оцінки шахрайства на відповідному компетентному рівні з метою отримання обґрунтованих суджень стосовно виявлення та оцінки викривлень фінансової звітності.

Згідно з Директивою 2006 (43) ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності професійна компетентність аудитора повинна ґрунтуватися не тільки на знаннях із бухгалтерського обліку, фінансового аналізу, міжнародних стандартів аудиту, а також охоплювати питання цивільного, господарського, податкового, корпоративного права, управління підприємством та бізнесом. Наведені вимоги до компетентності аудитора орієнтують на те, що ефективна перевірка фінансової звітності потребує комплексного економічно-правового підходу й не повинна обмежуватись формальним вивченням бухгалтерського обліку на предмет належного оформлення тих чи інших операцій.

Звертається увага, що використання аудитором знань відносно юридичного змісту шахрайства має особливу специфіку й не повинно бути спрямовано на висловлення думки з приводу правової кваліфікації викривлень фінансової звітності як кримінального чи адміністративного правопорушення. Запропонований підхід не суперечить положенням МСА, в яких шахрайство розглядається в юридичному аспекті як навмисна дія управлінського персоналу із застосуванням омани для отримання незаконної вигоди. Одночасно висловлюються застереження стосовно довільного використання юридичних оцінок.

РЕЗУЛЬТАТИ

Обов'язок аудитора у виявленні шахрайства має відповідні правові підстави і стосується виключно проведення перевірки фінансової звітності. Виконання завдань із розроблення заходів для протидії шахрайству або розслідування фактів шахрайства виходить за межі аудиту фінансової звітності й може здійснюватися у вигляді супутніх послуг чи послуг форензик.

Згідно з МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» аудитор висловлює думку про те, чи складена фінансова звітність у всіх суттєвих аспектах відповідно до застосованої концептуальної основи та вимог законодавства. Концептуальна основа й законодавство вимагають, щоб фінансова звітність була надана достовірно, надавала правдиву і неупереджену інформацію. Тому як основу для аудиторської думки МСА 200 зобов'язують, щоб аудитори отримували обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки. МСА 200 визначає викривлення як розбіжність між сумою, класифікацією, поданням або розкриттям статті у фінансовому звіті та сумою, класифікацією, поданням або роз-

криттям інформації, які вимагаються для цієї статті відповідно до застосовної концентраційної основи.

Відповідно до МСА 200 викривлення, зокрема пропуски, вважаються суттєвими, якщо можна обґрунтовано очікувати, що вони індивідуально або у сукупності впливатимуть на економічні рішення користувачів, прийнятих на основі фінансової звітності. Належне використання юридичних знань аудитором орієнтує на те, що оцінка суттєвості не може зводитися до формального тлумачення. Вона повинна ґрунтуватися на матеріальному розумінні негативних наслідків викривлення для конкретних осіб і суспільно значимих відносин. Якщо негативний вплив викривлень завдає або спроможний завдати істотної шкоди користувачам фінансової звітності, – є певні підстави відносити їх не тільки до категорії суттєвих, а також неправомірних.

Важливим чинником, який відрізняє шахрайство від помилки, МСА 240 називає ту обставину, чи була навмисною основна дія, яка призвела до викривлення фінансової звітності. Якщо розглядати таку обставину на належному професійному рівні, необхідно вести мову про наявність або відсутність вини та умислу. Зазначені поняття є юридичними категоріями, уникнути яких аудиторі неможливо. У протилежному випадку обґрунтованих підстав для ідентифікації та оцінки викривлень як шахрайства не буде. Водночас МСА 240 застерігає аудитора про офіційні юридичні визначення на предмет, чи дійсно відбулося шахрайство.

Само собою наведене застереження є обґрунтованим і спрямоване на те, щоб аудитор не надавав правової кваліфікації виявленим викривленням обумовленим шахрайством, на підставі кримінального чи адміністративного законодавства.

Дійсно, аудитори не мають повноважень правоохоронних органів, а тим паче суду. Вони також не можуть діяти від імені потерпілих, обвинувачених, позивачів чи відповідачів у кримінальних або цивільних справах.

У зв'язку з наведеними застереженнями належить також звернути увагу на МСА 250 «Розгляд законодавчих та нормативних актів під час аудиту фінансової звітності». З аналізу § 5 цього МСА вбачається, що отримання аудитором достатньої впевненості в тому, що фінансова звітність у цілому не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки, обов'язково повинно ґрунтуватися на врахуванні застосованої законодавчої й нормативної бази. Тому МСА 250 певною мірою обмежує розгляд аудитором дотримання управлінським персоналом вимог законодавчих і нормативних актів.

Такі дії аудитора повинні зводитися до отримання прийнятних доказів у достатньому обсязі тільки стосовно дотримання управлінським персоналом тих вимог законодавчих і нормативних актів, які можуть мати безпосередній вплив на визначення суттєвих сум та розкриття інформації у фінансовій звітності суб'єкта господарювання. У § 5 МСА 250 прямо зазначено, що визначення того, чи має місце недотримання вимог із юридичного погляду є виключною компетенцією судових органів. Водночас у §§ 28, А19 МСА 250 передбачена можливість не обмежуватись у відповідних випадках повідомити про виявлене або

підозрюване недотримання вимог законодавства регуляторні та правоохоронні органи.

Відсутність в аудитора повноважень надавати офіційний юридичний висновок у жодному разі не означає, що його професійне судження стосовно дотримання вимог законодавства не повинно ґрунтуватися на знанні відповідного законодавства. Навпаки, саме такі знання дозволяють йому формувати компетентне судження і приймати рішення як діяти у відповідь на виявленні порушення. Визначати якою мірою суто бухгалтерські, фінансові й економічні чинники свідчать про наявність суттєвих ознак шахрайства, передбачених законодавством.

Отже, аудитор у процесі оцінювання суттєвих викривлень фінансової звітності, обумовленої шахрайством або помилкою не може ігнорувати юридичні конструкції кримінальних та адміністративних правопорушень, наведених у відповідних кодексах. У протилежному випадку йому необхідно відмовитись від самого поняття «шахрайство» та виконання суспільно значимої функції аудитора, який несе відповідальність за належне проведення перевірки фінансової звітності з дотриманням професійного скептицизму.

У процесі перевірки фінансової звітності головна увага аудитора повинна приділятися економічному змісту шахрайства у вигляді змін у бухгалтерських та інших документах, спричинених незаконними діями управлінського персоналу. За такої умови керуються тим положенням, що в реальній дійсності економічний і юридичний зміст шахрайства та інших правопорушень існує нерозривно. Відділити їх одне від одного неможливо. Економічна діяльність становить об'єктивну підставу для правових оцінок, які зі свого боку дозволяють виділяти, конкретизувати та ідентифікувати економічну діяльність на предмет їх правомірності та відповідності вимогам законодавства.

Тому, не зважаючи на зазначені застереження, МСА 240 не уникає юридичних кваліфікаційних ознак шахрайства. Зокрема звертається увага на те, що аудитор має справу з двома типами навмисних викривлень: викривлення, які є наслідком шахрайства під час фінансового звітування, та викривлення, які є наслідком незаконного привласнення активів. Оцінка наведених викривлень в якості навмисних і незаконних містить у собі кваліфікуючі юридичні ознаки правопорушення у формі вини, а також передбачення у законодавстві відповідальності за їх вчинення.

Згідно з вимогами МСА, з одного боку, аудитор не має повноважень надавати офіційну правову кваліфікацію викривленням фінансової звітності, обумовленими шахрайством, а з іншого – для належного оцінювання викривлень аудитору необхідно керуватися юридичними визначеннями шахрайства у вигляді конкретних правопорушень у кримінальному та адміністративному законодавстві. Відповідний склад кримінального або адміністративного правопорушення визначає суттєві ознаки неправомірної поведінки, які виконують для аудитора роль певних орієнтирів відносно виявлення та оцінювання викривлень фінансової звітності у формі чинників ризику шахрайства. Конкретні приклади таких ризиків наведено у додатку до МСА 240. За своїм кримінологічним змістом вони є способами вчинення шахрайства.

У § A5 МСА 240 також наведено не що інше, як кримінально-правову характеристику незаконного привласнення активів.

За цих обставин наголошується, що незаконне привласнення активів часто супроводжується підробленими чи облудними записами або документами, щоб приховати факт нестачі активів або їх використання, як застави без належного дозволу.

Взяті самі собою будь-які чинники ризику шахрайства без врахування відповідних положень законодавства матимуть абстрактний характер, а професійне судження аудитора не буде належно обґрунтованим.

У використанні правової характеристики шахрайства необхідно звернути увагу на той формат, що привласнення активів управлінським персоналом та інші незаконні дії із застосуванням оману для неправомірного збагачення у публікаціях вітчизняних фахівців називають різними термінами й менш за все – «шахрайством». З погляду кримінального права України та інших держав колишнього Радянського Союзу факти привласнення ввіреного управлінському персоналу не підпадають під класифікацію шахрайства. У кримінальному кодексі України шахрайство розглядається у ст. 190 як окремий склад злочину, що вчиняється особами, у відані яких на законних підставах не перебувало майно.

На відміну від пострадянських держав у кримінальному праві США, Великобританії та Західної Європи привласнення майна управлінським персоналом та інші навмисні дії із застосуванням оману для незаконного збагачення кваліфікують як шахрайство. У кримінологічних дослідженнях кримінальні правопорушення управлінського персоналу також отримали назву «білокомірцевої злочинності».

Зі свого боку міжнародні стандарти аудиту ґрунтуються на тлумаченні шахрайства у США та країн Західної Європи. Тому використання відповідних положень міжнародних стандартів аудиту до оцінювання викривлень фінансової звітності у проведенні аудиту вітчизняних підприємств, установ та організацій потребує врахування чинного законодавства України.

Стосовно розгляду аудитором викривлень фінансової звітності з позиції права важливе значення має ст. 366 Кримінального кодексу України «Службове підроблення». Воно визначається як складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів.

Також потрібно звернути увагу на ст. 222 КК України «шахрайство з фінансовими ресурсами» та ст. 212 КК України «ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)».

Без знання наведених норм законодавства неможливо отримати обґрунтовану впевненість, що виявлено викривлення фінансової звітності не містять ознак шахрайства. Водночас належить враховувати, що у МСА 240 наведено тільки деякі ознаки шахрайства, такі як навмисна дія та застосування оману з метою незаконного збагачення.

Загальновідомо, що конкретний склад правопорушення передбачається у законодавстві і включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Об'єкт правопорушення визначає спрямованість суспільно-небезпечного діяння на завдання шкоди охоронюваним законом відносинам. У випадку шахрайства об'єктом виступають відносини власності та управління майном і коштами підприємства. Безпосереднє відношення до об'єкту правопорушення має і його предмет. Він виступає у вигляді матеріальних чи інтелектуальних цінностей або ресурсів, на які посягає правопорушник. Предметом шахрайства можуть бути різноманітні активи, викривлена фінансова звітність, кошти, інтелектуальна власність тощо.

Об'єктивну сторону правопорушення становлять його зовнішній прояв у формі конкретного діяння. Воно включає наслідки, причинний зв'язок між наслідками й діями, обстановку, місце, час, спосіб і знаряддя вчинення правопорушення. Об'єктивною стороною шахрайства є дії управлінського персоналу стосовно викривлення фінансової звітності та введення в оману користувачів із метою отримання незаконної вигоди.

Суб'єкт правопорушення – це фізична осудна особа. У законодавстві окремо виділяють поняття «спеціальний суб'єкт», який характеризується додатковими ознаками. Шахрайство вчиняють особи з-поміж управлінського персоналу, а також ті, кого наділено найвищими повноваженнями. Тим самим вони підпадають під категорію спеціальних суб'єктів, наділених посадовими обов'язками складання фінансової звітності та управління активами.

Зміст поняття такого суб'єкта кримінального правопорушення, як службова особа, наведено у ст. 18 Кримінального Кодексу України. Передбачено, що службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Розуміння адміністративно господарських і організаційно-розпорядчих обов'язків викладено у постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику в справах про хабарництво».

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризує внутрішній зміст правопорушення в аспекті відповідних психологічних процесів. Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони є психічне ставлення особи до неправомірного діяння і його негативних наслідків у формі вини, мотиву, мети та емоційного стану. Обов'язковим елементом для кожного правопорушення є вина. За її відсутності не може бути правопорушення. Мотив, мета та емоційний стан є факультативними ознаками і враховуються у конкрет-

них складах правопорушень.

Суб'єктивна сторона недосяжна для безпосереднього сприйняття іншими особами й може бути встановлена на підставі пояснень винних осіб та аналізу об'єктивних ознак правопорушення. Обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони шахрайства є наявність вини з прямим умислом та корисливого мотиву, що проявляється в різноманітних формах неправомірного задоволення власних інтересів всупереч службовим обов'язкам та вимогам законодавства.

ВИСНОВКИ

1. Ідентифікація й оцінювання аудитором викривлень фінансової звітності на предмет наявності ознак шахрайства тільки в економічному аспекті є недостатньою. Для належного застосування професійного скептицизму й обґрунтованого компетентного професійного судження в обов'язковому порядку необхідно керуватися правовими оцінками шахрайства у чинному законодавстві.

2. Використання аудитором правових оцінок шахрайства має свою специфіку й не може бути спрямовано на підготовку офіційного висновку для юридичної кваліфікації шахрайства. Відповідні положення кримінального й адміністративного кодексів повинні виконувати для аудитора роль орієнтирів та індикаторів для економічного аналізу та виконання інших аналітичних процедур для дослідження конкретних викривлень фінансової звітності.

3. Кримінально-правова характеристика шахрайства у законодавстві України суттєво відрізняється від відповідних положень законодавства США, Великобританії та країн Західної Європи. У зв'язку з цим проведення аудиту вітчизняних підприємств, установ та організацій згідно з міжнародними стандартами аудиту потребує врахування вимог чинного законодавства України.

Список використаних джерел

1. Директива 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності. Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text
2. Міжнародні стандарти контролю якості аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг, видання 2016-2017 року в трьох книгах. URL: <https://mof.gov.ua/uk/mizhnarodni-standarti-audit>
3. Кримінальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

References

1. Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 on statutory audits of annual accounts and consolidated accounts. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006L0043&from=EN>
2. Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements. URL: <https://mof.gov.ua/uk/mizhnarodni-standarti-audit> (in Ukrainian).
3. Criminal Code of Ukraine. Official web-portal of the Parliament of Ukraine. "Legislation of Ukraine" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (in Ukrainian).